

*В.А. Головенько,
канд. політ. наук*

*Valerii A. Golovenko,
Ph.D. in Political*

СТАН СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА ТА ЙОГО ВПЛИВ НА СТАНОВИЩЕ СІМЕЙ

Abstract. The article is devoted to the problems of the socio-economic development of contemporary Ukrainian villages and to their influence on the functioning of rural families. In particular, it is emphasized that the profound economic crisis of the 1990s and the social losses accompanying the reformation of the agrarian sphere on the modern stage have conditioned such negative phenomena as a low level of employment of the rural population, their poverty, the fracture of the social infrastructure of villages, the growing depopulation, and the rapid extinction of villages. Such a state of affairs leads to that the agriculture becomes a nonperspective sphere of activity for the rising generation, and a village itself becomes a nonprestige residence place.

2006 р. в Україні оголошено роком села. Під час відкриття XVII міжнародної виставки-ярмарку „Агро-2005” Президент України Віктор Ющенко, підкресливши неабияку роль українського села у творенні славного історичного минулого та сьогодення нашої держави, заявив: „Ми зробимо все, аби наше село встало з колін. І це не просто слова, не політична декларація. Адже якщо ми загубимо село, ми загубимо країну. Загубимо не тільки корені ідентифікації українців як нації, а ключовий для України економічний сектор” [1].

Актуальність проблеми, така постановка питання має свої об’єктивні причини. З одного боку, в Україні село завжди відігравало особливу роль в житті суспільства. Хоча воно постійно зазнавало значних матеріальних і демографічних втрат (так, лише впродовж XX ст. чисельність сільських жителів зменшилася майже вдвічі, якщо в 1913 р. частка сільського населення у структурі населення країни становила 80,7%, то 2000 р. – 32,6%), місце села в суспільному розвитку країни, в її поступі вперед не втрачало своєї важливості. На нашу країну припадає майже третина запасів чорнозему та 27% орної землі в Європі [2, с. 181]. У 1990 р. агропромисловий комплекс давав близько третини валового внутрішнього продукту країни, що дозволяло вважати її індустріально-аграрною державою. Необхідно враховувати й те, що село для українського народу було і залишається матеріальною та духовною основою її буття, джерелом менталітету, оберегом духовної пам’яті.

З іншого боку, глибока економічна криза 1990-х років і соціальні втрати, якими супроводжується реформування аграрної сфери на нинішньому етапі, зумовили такі негативні явища, як низький рівень зайнятості сільських жителів, їх зuboжіння, занепад соціальної інфраструктури села, наростання депопуляції, прискорене обезлюднення і відмирання сіл. Такий стан справ призводить до того, що сільське господарство стає неперспективною сферою діяльності, а саме село – неprestижним місцем проживання. Так, за даними соціологічного дослідження „Молодь на порозі самостійного життя”, яке у травні 2003 р. проводив Український інститут соціальних досліджень, серед учнівської молоді віком 16–17 років, серед старшокласників сільських навчальних закладів лише 11% хотіли б у майбутньому жити у селі, тоді як 25% – у столиці, 22% – у великому місті [3, с. 146].

Проблеми соціально-економічного становища українського села, демографічних, культурно-освітніх трансформацій, які відбуваються нині там, постійно знаходилися і знаходяться, хоча нині й набагато менше, ніж раніше, у сфері наукових інтересів багатьох дослідників. Серед вітчизняних вчених можна виділити роботи О. А. Богущького, П. І. Гайдуцького, Е. М. Лібанової, Т. О. Осташко, І. В. Прокопи, П. Т. Саблука, М. П. Сахацького, В. С. Стешенко, О. Г. Рогожина, Л. О. Шепотько, К. І. Якуби та ін. На особливу увагу заслуговують ряд колективних робіт, які були підготовлені та видані впродовж останнього часу*.

Разом з тим, проблеми впливу соціально-економічного становища села на функціонування сімей, на підвищення їх ролі в суспільному житті в цих працях майже не досліджуються. Останнім часом цій проблемі певну увагу було приділено лише в щорічних доповідях Президентові України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України про становище молоді в Україні „Сільська молодь України: стан, проблеми та шляхи їх вирішення” за підсумками 2003 та 2004 рр., у Тематичній державній доповіді про становище дітей в Україні за підсумками 2004 р. „Стан та соціальний захист сільських дітей”, які були підготовлені в Державному інституті проблем сім’ї та молоді [4; 5; 6].

Розгляд заявленої теми, як на нашу думку, необхідно розпочати із загальної характеристики українського села.

За даними Держкомстату України за станом на 1.01. 2006 р., в Україні було 28 562 сільських населених пунктів [7, с. 93]. За різноманітних перетворень, які відбуваються у поселенській мережі (створення нових, роз’єднання, об’єднання, зняття поселень з обліку тощо), їх кількість постійно зменшується: якщо в 50-х

* Див.: Державне регулювання соціально-економічного розвитку села: Зб. наук. пр. – К.: Ін-т економіки НАН України, 1995. – 110 с.; Аграрна праця та соціальний розвиток села. – К.: ІАЕ УААН, 1996. – 303 с.; Село: сучасна політика і стратегія розвитку. – К.: Ін-т економіки НАН України, 1997. – 274 с.; Реформування соціальної сфери села: організаційно-методичні засади. – К.: ІАЕ УААН, 2000. – 304 с.; Агропромисловий комплекс України: стан, тенденції та перспективи розвитку: Ін форм.-аналіт. зб. – К.: ІАЕ, 2000. – 296 с.; Сільський сектор України на рубежі тисячоліть. Удвох томах. Т. 1: Потенціал сільського сектора. – К.: Ін-т економіки НАН України, 2000. – 396 с.; Сільський сектор України на рубежі тисячоліть. Удвох томах. Т. 2: Соціальні ресурси сільських територій. – К.: Ін-т економіки НАН України, 2003. – 466 с.; Економічні та соціальні аспекти розвитку АПК і сільських територій: Зб. наук. пр. – К.: Об’єднаний ін-т економіки НАН України, 2004. – 188 с.

роках минулого століття налічувалося 42 тис. сіл, то нині їх залишилося менше 29 тис., тобто зникла майже третина [8, с. 16–17]. Лише впродовж 1995–2005 рр. чисельність сільських населених пунктів скоротилася на 302 одиниці, причому за останні шість років – на 177 населених пунктів. Найбільших втрат зазнала Київська (зникло 89 сільських населених пунктів), Харківська (58), Полтавська (35), Чернігівська (25), Миколаївська (23) області та АР Крим (34) [9, с. 151; 10, с. 5].

За величиною, щільністю розташування, рівнем благоустрою сільські населені пункти дуже різноманітні. В розрахунку на 100 кв. км території в середньому по країні припадає 4,7 сільського поселення, а в регіонах цей показник коливається від 2,3 у Херсонській, 3,0–3,7 у Луганській, Запорізькій, Одеській, Миколаївській областях та АР Крим до 6,3–6,4 у Сумській і Полтавській, 6,9–7,4 у Хмельницькій та Тернопільській і 8,5 поселення у Львівській областях. За середньої людності одного сільського населеного пункту 541 чол. у Сумській області вона становить 294, Чернігівській, Полтавській, Харківській, Житомирській – 329–366, а в Чернівецькій і Закарпатській – понад 1350 чол., тобто у 3,7–4,6 разу більше [4, с. 44]. Наприкінці 2005 р. 2/5 сільських населених пунктів України (38,5%) – це малі села, які налічують до 200 мешканців. У них проживає 6% загальної чисельності сільського населення. Четверть сільських поселень (25,9%) належать до середніх (у кожному з них проживає від 200 до 500 жителів). У них проживає 16,1% сільського населення. Третину від всіх сіл (35,6%) становлять великі села з населенням понад 500 осіб, але саме в них проживає основна маса сільського населення (76,9%) [11, с. 13, 18]. 504 села України нараховують понад 3 тис. осіб в кожному, в т.ч. 94 села мають населення понад 5 тис. осіб. Найбільше великих сіл зосереджено в Закарпатті та на Одещині, в Поліських регіонах їх майже немає [12, с. 290].

Обезлюднення сіл, дедалі більше зосередження їх у групі найменших (якщо в 1991 р. сільські населені пункти за числом жителів до 100 осіб становили 20,1% від загальної їх кількості, то в 2005 р. – 23,9%, тоді як населені пункти за числом жителів понад 500 осіб – відповідно 39,4 і 35,6% [11, с. 13]) свідчать про розширення середовища з найнесприятливішими умовами проживання в сільській місцевості. Адже в найменших і малих селах, як правило, відсутні заклади соціально-культурного призначення, найгірші житлові і комунально-побутові умови, транспортне сполучення і зв'язок, найскладніша демографічна ситуація. За даними суцільних обстежень сіл, які періодично (раз на 5 років) проводить Держкомстат України, за станом на 1.01.2005 р. частка дітей віком до 18 років у структурі всього постійного сільського населення становила 20,8%, а в селах людністю від 50 до 100 чол. – 16,1%. Натомість при середній в усіх селах частці осіб віком 60 років і старше 24,5% в поселеннях людністю до 100 чол. ця частка перевищує 38% [11, с. 23]. Якщо впродовж 1996–2000 рр. не було народження у 10,7% сільських населених пунктів країни, то впродовж 2001–2004 рр. – у 12,5% [11, с. 32]. Значно зросла кількість населених пунктів, в яких немає дітей віком до 5 років, – з 2,5 тис. на початок 1991 р. до 3,0 тис. на початок 2005 р., що складає нині 10,7% від загальної кількості сільських населених пунктів. Станом на 01. 01. 2005 р. у 6,5 тис. населених пунктів не було дітей у віці 6 років, у 2,2 тис. – дітей у віці 7–14 років, у 5,5 тис. – дітей віком 15 років, у 3,9 тис. –

дітей у віці 16–17 років, у 1,6 тис. – молоді у віці 18–27 років, у 1,7 тис. – молоді у віці 28–38 років [11, с. 4].

Здійснюючи типологізацію сільських населених пунктів для потреб державного регулювання їх розвитку, науковці Інституту економіки НАН України свого часу виділили категорію деградуючих поселень і запропонували здійснювати щодо них політику державного протекціонізму. Основні ознаки цієї категорії сіл – украї несприятливі умови проживання та втрата можливості відтворення населення на власній демографічній основі. До деградуючих відносять сільські поселення з часткою мешканців пенсійного віку понад 50%, а в малих (до 200 чол.) – понад 40%. За останніми даними, їх нараховується 7095, що становить чверть від загальної чисельності сільської поселенської мережі. Найбільше деградуючих поселень серед сіл Чернігівської (56%), Сумської (51%), Полтавської (42%), Харківської (37%) областей [4, с. 45].

За даними Держкомстату України, за станом на 1.01.2006 р. чисельність наявного сільського населення України становила 15 052,0 тис. осіб, або 32,1% від загальної кількості населення країни [7, с. 93]. Більше половини від усього населення селяни становлять у Закарпатській (62,9%), Чернівецькій (58,9%), Івано-Франківській (57,4%), Тернопільській (57,1%), Рівненській (52,7%) та Вінницькій (52,2%) областях, найменше сільського населення у Донецькій (9,7%), Луганській (13,6%) та Дніпропетровській (16,6%) областях [9, с. 152].

З 1.01.1991 по 1.01.2006 р. кількість сільських жителів у країні зменшилась на 1 807,2 тис. осіб, або на 10,7%, хоча частка селян у структурі населення країни майже не змінилася і залишається на рівні третини (у 1991 р. вона становила 32,4%, а в 2006 р. – 32,1%). Необхідно відзначити, що такий стан справ значно відрізняється від того, що було у попередні 20 років, впродовж яких частка сільського населення скоротилася на 13% [13, с. 162]. Упродовж років незалежності України найбільших втрат серед сільського населення зазнала Чернігівська область (тут кількість селян зменшилася на 167,0 тис. осіб, або на 26,5%), Київська (відповідно на 162,5 тис., або 18,5%), Вінницька (відповідно на 162,5 тис., або 14,7%) та Полтавська (відповідно на 127,5 тис., або 17,0%) області. У той же час збільшилося сільське населення в Закарпатській (на 47,1 тис. осіб), в АР Крим хоча сільське населення й зменшилося на 51,1 тис. особу, проте його частка в структурі всього населення зросла на 6,3%. На 1,4% зросла частка селян і в Чернівецькій області [9, с. 152].

Нинішнє зменшення кількості селян головним чином сталося в результаті природного скорочення населення (перевищення смертності над народжуваністю) (див. табл. 1). Хоча депопуляція в сільській місцевості України розпочалася ще в 1979 р. (у міській місцевості – у 1992 р.), проте її обсяги стали стрімко наростати з другої половини 90-х років минулого століття: якщо в 1985 р. природний приріст на селі становив -37,7 тис., у 1990 р. – -58,1 тис., то у 1995 р. – -133,9, у 2000 р. – -153,9 тис., а в 2004 р. – -157,9 тис.

Таблиця 1

Народжуваність, смертність та природний приріст (скорочення) населення в сільській місцевості України у 1990–2004 роках, тис. осіб

	1985 р.	1990 р.	1995 р.	1998 р.	2000 р.	2002 р.	2004 р.
Кількість народжених	246,6	214,4	184,5	160,5	147,1	141,8	142,9
Кількість померлих	284,3	272,5	316,2	294,4	301,0	300,5	300,8
Природний приріст (скорочення)	-37,7	-58,1	-131,7	-133,9	-153,9	-158,7	-157,9

Підраховано автором за даними Держкомстату України та видань: *Населення України – 2002: Щорічна аналіт. доповідь.* – К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, Держкомстат України, 2003. – 376 с.; *Статистичний щорічник України за 2003 рік.* – Держкомстат України, 2004. – 632 с.; *Україна в цифрах. 2004: Стат. довідник.* – К.: Держкомстат України, 2005. – 264 с.

Разом з тим, в останні роки активізувалося міграційне скорочення чисельності сільських жителів: якщо в 2002 р. з села виїхало на 24,7 тис. осіб більше, ніж туди приїхало на постійне місце проживання, то в 2003 р. – на 32,0 тис., а в 2004 р. – уже на 44,7 тис. осіб більше [5, с. 23].

На жаль, село старіє. Так, у 2005 р. серед сільського населення України частка тих, кому 60 і більше років, становила 24,5%, що за міжнародними мірками свідчить про дуже високий рівень демографічної старості [11, с. 23].

Кількість же сільських дітей з року в рік як в абсолютних цифрах, так і їх частка в структурі населення села зменшується: якщо в 1990 р. на селі проживало 4 174,7 тис. дітей віком до 18 років, або 24,5% від всього сільського населення, то в 2005 р. уже відповідно – 3 320,7 тис., або 21,6% [6, с. 11]. При цьому якщо в кінці 80-х – на початку 90-х років цей процес дещо призупинився, то з середини 90-х років – знову прискорився. З року в рік на селі зменшується кількість сімейних домогосподарств з дітьми до 18 років: за даними переписів населення України, у 1989 р. було 2,3 млн. таких домогосподарств, а в 2001 р. – 2,2 млн., причому якщо в 1989 р. в 15,1% з них виховувалося троє і більше дітей, то в 2001 р. таких сімей було лише 10,9% [6, с. 22].

За прогнозами демографів, якщо демографічні показники 90-х років минулого століття залишаться такими ж, у найближчий час сільське населення постаріє ще більше. Адже загальний коефіцієнт шлюбності на селі у 2003 р. порівняно з 1989 р. скоротився з 8,0 до 6,0. З року в рік зростає кількість консенсуальних (незарєєстрованих) шлюбів. Причому такі шлюби є більш поширеним явищем для села, ніж міста: у селі їх частка серед усіх шлюбів становить для чоловіків 8,8%, а для жінок – 8,9%, тоді як у місті відповідно 6,0 і 6,1% [4, с. 15]. Хоча впродовж останніх років на селі, як і в країні в цілому, почала зростати народжуваність, проте вона все ще залишається набагато нижчою, ніж була на початку 90-х років минулого століття. Якщо в 1991 р. на селі народилося 211,6 тис. дітей, то в 2004 р. – 142,9 тис. [6, с. 12]. Загальний коефіцієнт народжуваності сільського населення (кількість народжених в розрахунку на 1000 осіб) знизився з 12,6 у 1991 р. до 9,4 у 2005 р. [7, с. 94]. У той же час на селі смертність майже в усіх вікових групах переважає середні показники по Україні – як серед

чоловіків, так і серед жінок. Її загальний коефіцієнт (кількість смертей в розрахунку на 1000 осіб) у 2005 р. становив 20,5, тоді як у місті – 14,8 [7, с. 95].

Упродовж останніх 15–20 років село зазнало не лише значних демографічних втрат, але в сільській місцевості відбувся також і занепад виробничої сфери, зокрема сільського господарства. За даними суцільних обстежень сільських населених пунктів, постійно зростає кількість сіл, в яких відсутні об'єкти господарської діяльності: з 1991-го по 1996 р. вона збільшилася на 39,7%, а з 1996-го по 2001 р. – у півтора разу і на 1.01.2001 р. становила 10 496 населених пунктів, або 36,6% від їх загальної кількості. За станом на 01. 11. 2005 р. таких сіл стало 13 975 або 49,3% від загальної кількості [11, с. 5].

Якщо з 1956-го по 1990 р. виробництво валової продукції сільського господарства в усіх категоріях господарств України зросло на 208,4%, то впродовж 90-х років воно зменшилося на 48,5% [14, 65]. У 2000–2002 рр. розпочалося певне зростання обсягів виробництва: у 2002 р. воно становило 122% порівняно з 1999 р. Однак надто складний за погодними-кліматичними умовами 2003 р. призвів до погіршення економічного стану галузі. Впродовж 2004 р. ситуація знову дещо поліпшилася: обсяг валової продукції у сільському господарстві збільшився на 19,1%. Погодно-кліматичні умови 2005 р. в цілому також були сприятливими для сільськогосподарського виробництва. Його валова продукція зросла в цьому році порівняно з 1999 р. у 1,3 разу [15, с. 99]. Отож, впродовж останніх двох років спостерігалися певні позитивні зрушення, проте їх результати поки ще набагато відстають від того, що було на початку здобуття незалежності Україною: так, урожай зернових культур, зібраний у 2005 р., становив 74,5% від того, що було отримано у 1990 р., урожай цукрових буряків становив 35,3%, урожай плодів і ягід – 58,2%, наявне поголів'я великої рогатої худоби становило 27,2%, свиней – 35,7%, птиці – 66,2% [16, с. 29, 41].

Про те, що економіка, населення країни багато втрачають через такий стан агропромислового комплексу, свідчить порівняння його здобутків зі світовими показниками (див. табл. 2). Нинішня частка продукції сільського господарства України у 2–4 рази поступається тій, що була на початку 90-х років минулого століття.

Не забуваючи про те, що в Радянській Україні, як і в цілому в СРСР, переважав екстенсивний спосіб ведення сільського господарства і в 1990 р. середня врожайність більшості сільськогосподарських культур була в 2–2,5 разу, середня продуктивність худоби – в 3 рази нижчою, ніж в економічно розвинутих країнах Заходу, необхідно підкреслити, що нині це відставання в Україні навіть зросло. Так, наприклад, якщо в 1990 р. в Україні урожайність зернових і зернобобових культур становила 35,1 ц з 1 га, а в Нідерландах, де цей показник був найкращим у світі, вона становила 67,3 ц, то в 2004 р. урожайність зернових в Україні становила 28,3 ц, а в Нідерландах – 79,5 ц; урожайність цукрових буряків в 1990 р. в Україні становила 275,7 ц, а в Нідерландах – 689,8 ц, а у 2004 р. відповідно – в Україні 238,3 ц, а у Франції – 791,4 ц; у 1990 р. виробництво м'яса всіх видів на одну особу в Україні становило 84,0 кг, а в Данії 300,9 кг, а в 2004 р. відповідно – в Україні 36,1 кг, а в ті й же Данії – 394,3 кг [17, с. 323, 326, 337].

Таблиця 2

**Частка України у світовому сільськогосподарському виробництві
(за даними Держкомстату України)**

	1990 р.			2004 р.		
	Весь світ	Україна	Україна до всього світу, %	Весь світ	Україна	Україна до всього світу, %
Вироблено:						
– зернових і зернобобових культур, млн. т	2009,9	51,0	2,5	2324,5	41,8	1,8
– цукрових буряків, млн. т	309,2	44,3	14,3	249,2	16,6	6,7
– картоплі, млн. т	266,0	16,7	6,3	327,6	20,8	6,3
– овочів та баштанних культур, млн. т	461,8	7,5	1,6	865,8	7,3	0,8
– м'яса, млн. т	179,9	4,4	2,4	259,4	1,6	0,6
– молока, млн. т	542,5	24,5	4,5	618,5	13,8	2,2
– курячих яєць, млн. т	35,2	1,0	2,8	58,2	0,7	1,2
Вирощено:						
– поголів'я великої рогатої худоби, млн.	1297,2	24,6	1,9	1339,3	7,0	0,5
– поголів'я свиней, млн.	856,6	19,4	2,3	947,8	6,5	0,7
– поголів'я птиці, млн.	11475,6	246,1	2,1	17685,3	152,8	0,9

* Підраховано автором за виданням: „Сільське господарство України : Стат. щорічник за 2004 рік. – К.: Держкомстат України, 2005. – 340 с.

Розвитку агропромислового комплексу заважає наявність низки дуже складних проблем, не лише тих, які перейшли у спадщину від старої адміністративної системи, а й тих, що стали наслідком помилок у його реформуванні, недостатньої послідовності у його здійсненні.

До таких проблем необхідно віднести деформацію структури сільськогосподарського виробництва. Якщо на початку незалежності в Україні основним постачальником сільськогосподарської продукції були сільськогосподарські підприємства, то у 2004 р. уже 60,3% продукції галузі було вироблено господарствами населення, у т.ч. 54,5% – продукції рослинництва і 70,6% – продукції тваринництва [18, с. 164].

Така переорієнтація сільськогосподарського виробництва спричинена, з одного боку, занепадом сільськогосподарських підприємств, а з іншого боку, тим, що жителі села, які раніше були зайняті в міській і сільській промисловості, будівництві, транспорті, інших галузях виробничої і соціальної сфер села, втративши через економічну кризу попереднє місце роботи, змушені були зайнятися виробництвом продовольства на присадибних ділянках. За даними суцільного обстеження сільських населених пунктів 2005 р., в особистих підсобних господарствах зайнято 2,6 млн. селян, що на 23,3% та в 3,2 рази більше, ніж за даними таких же обстежень 2001 р. та 1996 р. відповідно [11, с. 5]. Якщо у 1990 р. в українському селі з доіндустріальним веденням сільського господарства було пов'язано 13–14% населення, здебільшого похилого віку або

підлітків, то нині — понад 50% [14, с. 456]. Таким чином, маємо нині докорінну відмінність між нашим сільським господарством і аграрною сферою розвинутих країн світу. Там це — в основному вже постіндустріальна фаза. Наше ж сільське господарство, яке зосереджене в секторі так званих особистих селянських господарств, виявилось відкинутим у доіндустріальну фазу. Адже, незважаючи на те, що впродовж останніх чотирьох років у приватній власності сільського населення кількість тракторів збільшилася в 1,5 разу, комбайнів в 4,6 разу, вантажних автомобілів на 43,5% [11, с. 6], 80–90% операцій виконуються вручну. Особисті господарства населення, на жаль, знаходяться на найнижчому щаблі суспільної організації виробництва: через малі розміри та обмежені ресурси вони є консервативними до науково-технічного прогресу і сучасної організації агробізнесу, не здатними формувати мінімальні необхідні товарні партії стандартизованої продукції, яких потребує внутрішній і особливо зовнішній ринок. Хоча впродовж 90-х років минулого століття площі використовуваних особистих підсобних господарств населення розширено більш ніж удвічі, вихід продукції в розрахунку на 1 га сільгоспугідь зменшився у два з лишком рази [19, с. 236].

Деформація сільськогосподарського виробництва проявляється також в істотному зменшенні частки тваринництва у валовій продукції: за роки незалежності вона скоротилася більше як на 11% [14, с. 106].

Наступним проблемним питанням є те, що низькоефективними є не лише особисті селянські господарства, але й сільськогосподарські підприємства. Якщо у 1990 р. майже всі вони і продукція, яка вироблялась ними, були рентабельними, то становище кардинально помінялося впродовж останніх 15 років: у 2002 р. кількість збиткових сільськогосподарських підприємств збільшилася у 125 разів, якщо у 1990 р. рівень рентабельності діяльності сільськогосподарських підприємств становив 37,3%, то з 1996 р. він став від'ємним і в 2002 р. становив -1,9%, у 2003 р. — -0,03% і лише в позаминулому кліматично сприятливому році став позитивним — 12,6%. Проте зі збитками все ж завершили свою діяльність 33,9% сільськогосподарських підприємств. З 1995 р. збитковим є виробництво більшості основних видів продукції тваринництва. Хоча впродовж 2000–2004 рр. сільськогосподарські підприємства мали в середньому за рік 0,9 млрд. грн. прибутків (впродовж 1996–1999 рр. вони щорічно мали в середньому 3,1 млрд. грн. збитків), проте цих прибутків недостатньо навіть для простого відтворення виробництва [15, с. 99].

У країні постійно спостерігається перевищення індексів цін на матеріально-технічні ресурси промислового походження над ціновими індексами реалізації продукції сільського господарства, зокрема за підсумками 2004 р. вони склали 117,8% проти 105,7%. Внаслідок швидкої цінової лібералізації енергоринку протягом 1990–2000 рр. у структурі матеріальних затрат на виробництво сільгосппродукції витрати на паливно-мастильні матеріали зросли від 5 до 24%, тобто майже у 5 разів [20, с. 764]. Внаслідок диспаритету цін аграрні підприємства втратили тільки за 1991–2000 рр. 57,1 млрд. грн. Щоб купити зернозбиральний комбайн СК-5 „Нива” в 1990 р. треба було продати 34,2 т зерна, а в 2003 р. — вже 556,8 т [21, с. 426].

Проблемним для сільськогосподарського виробництва є нерациональне використання земельних ресурсів сільськогосподарського призначення. Це особливо пов'язано з погіршенням меліорації земель, зниженням їх родючості внаслідок недостатніх природоохоронних та агротехнічних заходів у землекористуванні. Так, у сільськогосподарських підприємствах катастрофічно скоротилося внесення добрив під сільськогосподарські культури: якщо у 1990 р. на 1 га посівної площі було внесено у поживних речовинах 141 кг мінеральних добрив і 8,6 т органічних добрив, то у 2004 р. – уже лише, відповідно, 29 кг і 0,8 т [18, с. 191]. Причому, останній показник у 15 разів менший оптимальної норми внесення, передбаченої для площ, зайнятих сівозміною.

3 року в рік у сільськогосподарських підприємствах погіршується матеріально-технічна база, продовжує зменшуватися кількість наявної сільськогосподарської техніки. Так, якщо у 1990 р. сільськогосподарські підприємства мали 495 тис. тракторів, 296 тис. вантажних автомобілів [18, с. 168], то на кінець 2005 р. їх залишилося відповідно лише 187 та 138 тис. одиниць [16, с. 64]. Нині аграрні підприємства забезпечені основними сільськогосподарськими машинами лише на 45–65%, понад 90% з яких уже відпрацювали свій амортизаційний строк [21, с. 425]. Значна частина техніки застаріла не лише фізично, а й морально.

Розвиток агропромислового комплексу також стримує недосконалість механізмів інвестиційного забезпечення. Якщо в розвинутих країнах підтримка сільського господарства є пріоритетним завданням державної політики (так, видатки державної підтримки сільського господарства в Японії та країнах ЄС становлять 1,7% ВВП, США – 1,5%, Канаді – 1,3%, Росії – 0,8%), то в Україні підтримка сільського господарства за останні роки зменшилася в 9 разів і становить близько 0,5%. У розрахунку на душу населення субсидії становлять: в Японії – 566 дол., США – 350, ЄС – 336, Канаді – 163, Росії – 60, а в Україні – лише 3,3 дол. [22, с. 90]. Аграрний сектор України поки що залишається найменш цікавим для інвесторів. Його інвестиційні ресурси формуються головним чином за рахунок власних коштів підприємств (близько 70%), переважну частину яких становлять амортизаційні відрахування. Залишається вкрай вузьким сегмент довгострокового кредитування АПК. Потреба у довгострокових кредитах покривається лише на 2%. У 2004 р. інвестиції у сільське господарство, мисливство та лісове господарство хоча і зросли у 1,4 разу, але займали у загальному обсязі лише 4,5% [18, с. 228]. На 1 січня 2006 р. обсяги прямих іноземних інвестицій, вкладених у цю галузь, становили 292 млн. дол., або лише 1,8% від усіх іноземних інвестицій, вкладених в народне господарство країни [23, с. 86].

Занепад виробничої сфери села є головною причиною масової незайнятості сільського населення. За даними суцільного обстеження сільських домогосподарств 2005 р., 2,9 млн. осіб, або майже третина працездатних сільських жителів, є незайнятими, або більше порівняно з обстеженням 2001 р. на 21,5% та в 3,8 разу – порівняно з обстеженням 1996 р. [11, с. 6]. З року в рік у сільському господарстві та пов'язаних з ним сферах послуг скорочується кількість штатних працівників: якщо на кінець 1995 р. їх було 3801 тис. осіб, 2000 р. – 2305 тис., то на кінець 2005 р. – уже лише 1038 тис. осіб [9, с. 93]. Нині кількість

самозайнятих в особистих селянських господарствах перевищила кількість зайнятих в офіційному секторі економіки.

Невтішними на селі є перспективи організації чи успадкування фермерського господарства. Важкі умови функціонування більшості цих господарств стримують розвиток фермерського укладу. Якщо до 2002 р. кількість фермерів постійно зростала, то надалі почала скорочуватися – з 43 042 до 42 445 на початку 2006 р. [23, с. 48].

На протигагу місту, де останнім часом безробіття почало дещо скорочуватися, на селі воно зростає: якщо впродовж 1998 р. службою зайнятості було зареєстровано 185,8 тис. безробітних, які проживають у сільській місцевості, то у 2000 р. – 286,8 тис., а в 2004 р. – уже 544,9 тис. осіб [24, с. 176]. Якщо до 2000 р. рівень зареєстрованого безробіття селян був нижчим від міських жителів, то нині він серед сільського населення постійно вищий. У січні 2006 р. у місті він становив 2,1%, а на селі – 5,5% [7, с. 87].

Незайнятість призводить до масового пошуку сільським населенням роботи за межами своїх населених пунктів. Матеріали вибіркового обстеження населення з питань економічної активності не містять даних про сільських жителів, що тимчасово виїхали за кордон або на роботу в іншу місцевість і не перебували в домогосподарствах більше як 3 місяці: вони не підлягають обстеженню через тривалу відсутність. Відомостей про їх чисельність немає. Спеціальні дослідження дають підставу стверджувати, що з трудовими цілями щорічно виїждять за кордон приблизно 1,5–2 млн. громадян України, з яких значну частину становлять сільські жителі.

До трудової міграції більшою мірою залучаються одружені чоловіки і заміжні жінки. За даними обстеження українських трудових мігрантів, яке проводилося в 2003 р. в Італії, тільки 6% жінок не мали дітей, тоді як понад 3/4 залишили вдома 1–2 дитини, а майже 8% – 3 і більше [25, с. 173–174]. І хоча зароблені за кордоном гроші, як правило, пересилаються родинам і, відповідно, допомагають їм виживати чи навіть поліпшувати добробут, тривала відсутність трудових мігрантів у сім'ях призводить до негативних соціальних наслідків: бездоглядності дітей, розлучень подружжів, занепаду моралі тощо.

Незайнятість є однією з найголовніших причин бідності на селі. Якщо в цілому по країні зміни, які відбулися останнім часом у ситуації з бідністю, можна вважати позитивними, то на селі у цій сфері спостерігається погіршення – починаючи з 2000 р. щорічно рівень бідності в сільських домогосподарствах зростає на 2 відсоткових пункти. При цьому найуразливішими залишаються сім'ї з двома і більше дітьми [25, с. 60].

З іншого боку, заробітна плата в сільському господарстві залишається найнижчою серед галузей економіки: у 2005 р. вона становила 415 грн. на місяць, що у 2,3 разу менше, ніж в промисловості, у 2,2 разу менше, ніж в будівництві, у 3,7 разу менше від тих, хто займається фінансовою діяльністю. Заробітна плата сільського виробника становила лише 51,5% від середньої по економіці країни (у 1990 р. – 95%). При цьому треба враховувати й те, що якщо в Донецькій області середньомісячна зарплата працівників сільського господарства становила 622 грн., у Київській області – 553 грн., у Дніпропетровській області – 521 грн.,

то в Житомирській області лише 285 грн., у Волинській області – 273 грн., а в Хмельницькій області – тільки 266 грн. [9, с. 100].

Для села все ще актуальною залишається проблема невиплати зарплати. Так, за станом на 1 січня 2006 р. якщо в цілому по країні кількість працівників економічно активних підприємств, яким не виплачено заробітну плату, становила 3,4%, то в сільському господарстві та пов'язаних з ним послугах вона була у 3 рази більшою – 10%, причому майже 20% з них зарплата була не виплачена понад 6 місяців [7, с. 83].

Рівень і структура споживання основної маси сільських сімей поки що залишаються близькими до відповідних показників слаборозвинутих країн. У 2004 р. 86,3% сільських жителів мали середньодушові сукупні витрати, менші від прожиткового мінімуму [26, с. 137]. Витрати на харчування (включаючи харчування поза домом) становили 64,3% сукупних витрат (у 2003 р. – 66,1%), або понад 70% споживчих сукупних витрат (у 2003 р. – 72,9%) [27, с. 178].

Середній рівень сукупних витрат (в розрахунку на одного члена домогосподарства за місяць) є найнижчим саме в сільській місцевості і становив у 2004 р. 294,5 грн. (у 2003 р. – 235,9 грн.), тоді як у малих містах – 322,5 грн. (у 2003 р. – 271,6 грн.), а у великих містах – 399,7 грн. (у 2003 р. – 325,2 грн.). При цьому середньодушові витрати домогосподарств з дітьми становили лише 72% аналогічного показника в домогосподарствах без дітей. Витрати на селі менші, ніж у містах: на освіту – у 2,2 разу, товари і послуги зв'язку – 2,9, відпочинку і культури – 2,6, придбання одягу і взуття – в 1,4 разу [27, с. 180].

Щоб виручити гроші, потрібні для придбання найнеобхідніших промислових товарів і послуг, сільські жителі нерідко вимушені продавати продукцію особистих господарств, відмовляючи собі у повноцінному харчуванні. За даними обстеження умов життя домогосподарств у 2004 р., в розрахунку на душу населення на селі споживали менше, ніж у містах, м'яса і м'ясопродуктів, риби і рибопродуктів, яєць, фруктів, ягід, горіхів і винограду, натомість більше споживалося хліба і хлібних продуктів, молока і молокопродуктів, картоплі та цукру. У сільській місцевості споживання продуктів, які містять білки та вітаміни, є найнижчими по країні. При цьому, необхідно враховувати ще й те, що в домогосподарствах без дітей у 2004 р. в середньому на одну особу молока та сиру споживали в 1,3 разу більше, ніж у домогосподарствах з дітьми, м'яса і м'ясопродуктів, овочів і баштанних, олії та інших рослинних жирів – відповідно в 1,4 разу, риби і рибопродуктів – в 1,7 разу більше [27, с. 372, 378].

Як засвідчило вибіркове обстеження умов життя домогосподарств, що було проведене Держкомстатом України у жовтні 2004 р., сільські домогосподарства значно гірше, ніж міські, забезпечені товарами тривалого користування. Для аналізу товари тривалого вжитку дослідники об'єднують у так звані „майнові набори”, до яких входять: холодильник, кольоровий телевізор, пральна машина та пілосос. Так-от, холодильники мають 83% сільських домогосподарств (міські домогосподарства – 96%), кольорові телевізори – відповідно 63 і 87%, пральні машини – 63 і 78%, пілососи – 33 і 66%. Частка сільських домогосподарств, які мають такі сучасні товари тривалого користування, як мобільні телефони, мікрохвильові печі, програвачі CD-дисків, кухонні комбайни, комп'ютери та відеокамери, у 2,8–6,3 разу нижча, ніж серед міських домогосподарств [27, с. 13].

Незадовільними на селі є умови проживання, хоча слід зазначити, що останнім часом темпи зростання індивідуального житлового будівництва у сільській місцевості навіть дещо випереджали темпи зростання у міських поселеннях. Проте якщо в 1990 р. у сільській місцевості було введено 3423 тис. кв. м житлових будинків [28, с. 236], то в 2005 р. – лише 1728 тис. кв. м [7, с. 57]. Середня забезпеченість житлом на селі (24,4 кв. м. на 1 жителя) вища, ніж у містах (20,5 кв. м), але за якісними характеристиками, комфортністю сільське житло істотно поступається міському, про що, зокрема, свідчать дані вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України у листопаді 2004 р. (див. табл. 3).

Частка домогосподарств, які задоволені своїми житловими умовами, у селі становить 37,5%, тоді як у великому місті – 49,0% [29, с. 55]. При цьому, матеріали обстеження засвідчують, що чим більше у сім'ї дітей, тим нижчий ступінь задоволення домогосподарств своїми житловими умовами: якщо серед сільських домогосподарств з однією дитиною незадоволені своїми житловими умовами 60,7%, то з трьома і більше дітьми – 72,7% [29, с. 59].

Таблиця 3

Обладнання житла домогосподарств, %

<i>Наявність у житлі домогосподарств:</i>	<i>Домогосподарства, які проживають у міських поселеннях</i>	<i>Домогосподарства, які проживають у сільських поселеннях</i>
– центрального опалення	63,6	1,4
– водопроводу	84,2	20,0
– каналізації	83,2	18,8
– гарячого водопостачання	44,1	1,0
– централізованого газопостачання	79,6	37,6
– ванної або душу	77,0	14,1
– телефону	59,6	21,4
– сміттєпроводу	21,5	0,1

Джерело: Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2005 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств): Стат. бюлетень. – К.: Держкомстат України, 2005. – 92 с.

В Україні водопровід мають 6,5 тис. сіл (23% від загальної кількості), каналізацію – 813 сіл (2,8%), постачання природним газом – 8,7 тис. (30,3%). Кількість газифікованих сіл щорічно збільшується, а от кількість сіл, що мають діючі водопроводи, зменшується: у 2000 р. їх нараховувалось 6651, у 2002 р. – 6506, у 2004 р. – 6375 [28, с. 464]. Частина водопроводів, які раніше діяли завдяки підтримці сільськогосподарських підприємств, припиняють свою діяльність через те, що нині більшість із цих підприємств не спроможні їх фінансово підтримувати. Жителі ж більшості сіл користуються водою з місцевих джерел, при цьому контроль за якістю води в місцевих джерелах недостатній. В Україні також нараховується 449 сільських населених пунктів (у них проживає 134,3 тис. осіб), жителі яких користуються лише привізною водою. 7,5 тис. сільських населених пунктів з числом жителів 2,4 млн. осіб не мають доріг з твердим

покриттям, більше чверті сіл (7,6 тис. сільських населених пунктів з числом жителів 1,2 млн. осіб) не мають зупинок громадського транспорту, з них 451 село (в них проживає 676 тис. осіб) знаходяться від найближчих зупинок на відстані понад 10 км [11, с. 78].

Нині в українському селі переживає кризу і соціально-культурна сфера. Так, у середньому лише на 5 сільських поселень, або на 2600 жителів, припадає один об'єкт служби побуту, в цілому ж рівень побутового забезпечення сільського населення у 15–16 разів нижчий від міського, зате вартість послуг у 3–5 разів вища [30, с. 171]. 60% поселень не мають відділень зв'язку, 77% – їдалень, кафе, чайних тощо, 80% – спортивних споруд. З 1990-го по 2004 р. на селі з 60,5 тис. до 22,8 тис. одиниць зменшилася кількість магазинів [31, с. 163]. Якщо у 1990 р. у сільській місцевості діяло 12,6 тис. дошкільних закладів і ними було охоплено 43% дітей, то у 2004 р. – уже відповідно 8,2 тис. і 23%. [18, с. 467]. У 1990 р. на селі було 20 987 закладів культури клубного типу, а у 2004 р. – 16 973, масових та універсальних бібліотек – відповідно 18,7 і 15,1 тис., бібліотечний фонд зменшився з 188 до 148 млн. прим. [18, с. 510].

Закриття закладів соціальної сфери нерідко пояснюють істотним зменшенням контингентів споживачів відповідних послуг (наприклад, скороченням чисельності дітей шкільного віку) або раціоналізацією мережі (замість декількох спеціалізованих торговельних закладів, розташованих в одному селі, організовують один універсальний). Проте в сільській місцевості не зменшується, а збільшується кількість сіл, де є достатні контингенти споживачів, а відповідні заклади відсутні. Так, у 1996 р. нараховувалось 1311 сіл з чисельністю дітей шкільного віку 50 і більше, у яких не було шкіл, а у 2005 р. – 1813; у 1996 р. – 115 сіл людністю 500 чол. і більше, у яких не було закладів культури і пересувного обслуговування, а у 2005 р. – 281; у 1996 р. – 268 сіл людністю 200 чол. і більше, у яких не було торговельних закладів, а у 2005 р. – 587 [11, с. 155, 160, 168]. В цілому ж нині більше половини сіл (14,6 тис.) не мають шкіл, дві третини (20,1 тис.) – дитячих дошкільних закладів освіти, третина (9,5 тис.) – лікарняних закладів, четверта частина (7,3 тис.) – торговельних закладів [11, с. 9].

Введення ж в дію установ і підприємств соціальної сфери звелось до одиничних об'єктів (див. табл. 4). Єдине, що ще утримується на певному, хоч і втричі меншому, ніж у найкращі роки, рівні, – це будівництво газопроводів і газопровідних мереж.

Значна кількість будівель соціальної сфери вимагає капітального ремонту або знаходяться в аварійному стані (відповідно 26,9 та 3,8% дитячих дошкільних закладів, 23,0 та 1,2% шкіл, 42,1 та 5,1% клубів, 28,5 та 2,1% бібліотек, 21,6 та 0,5% лікарень, 23,3 та 3,4% будинків побуту) [11, с. 9].

Все це зумовлено, в першу чергу, хронічною нестачею коштів у місцевих бюджетах для забезпечення нормального функціонування закладів соціально-культурного призначення, різким зменшенням підтримки цих закладів сільськогосподарськими підприємствами, практичним припиненням державного фінансування розвитку сільської соціальної інфраструктури, низьким платоспроможним попитом населення на платні послуги.

Таблиця 4

Обсяги будівництва об'єктів соціальної інфраструктури села в Україні

Введено в дію	1985 р.	1990 р.	1995 р.	2000 р.	2005 р.	2005 р. у % до	
						1990 р.	2000 р.
Житлових будинків, тис. кв. м	4742	3423	2207	1229	1728	50,1	140,6
Загальноосвітніх навчальних закладів, тис. учнівських місць	65,0	60,8	17,7	8,6	5,2	8,6	60,5
Дитячих дошкільних закладів, місць	34500	19700	3100	235	358	1,8	152,3
Лікарняних закладів (ліжок)	2324	781	291	65	21	2,7	32,3
Амбулаторно-поліклінічних закладів (відвідувань за міну)	6493	6376	1960	800	317	5,0	39,6
Будинків культури і клубів, тис. місць	38,8	32,1	4,0	1,0	0,350	1,1	35,0

Підраховано автором за матеріалами видань: *Статистичний щорічник України за 2003 рік. – Держкомстат України, 2004. – 632 с.; Сільський сектор України на рубежі тисячоліть. У двох томах. Т. I.: Потенціал сільського сектора. – К.: Ін-т економіки НАН України, 2000. – 396 с.; Сахацький М.П. Проблеми відродження сільського господарства. – К.: ІАЕ, 2000. – 304 с.; Про соціально-економічне становище України : Стат. бюл. за січень 2006 року. – К.: Держкомстат України, 2006. – 104 с.*

Отож, у своїй більшості селяни сьогодні живуть без централізованого газо- і водопостачання, каналізації, елементарних побутових послуг, кваліфікованої медичної допомоги. Усе це особливо контрастує на фоні сільської місцевості економічно розвинутих країн Європи чи Північної Америки, де немає суттєвої різниці в умовах проживання сільських і міських жителів.

Упродовж останніх років значних втрат зазнала сільська медицина. За даними Центру медичної статистики МОЗ, нині 43% (12 тис.) сільських населених пунктів України не мають жодної медичної установи; у 125 фельшерсько-акушерських пунктах (ФАП) немає жодного медичного працівника; 30 сільських амбулаторій і 2170 ФАП не телефонізовані; не мають автотранспорту 58 дільничних лікарень і 311 лікарських амбулаторій [30, с. 172].

Суттєво знизився рівень здоров'я сільського населення, зросла його захворюваність і смертність. Причиною цього є, у першу чергу, та обставина, що медичні установи відсутні майже в половині сіл, а їздити в райцентри незручно і дорого (тож селяни часто просто не лікуються). Так, за даними обстеження домогосподарств, яке було проведене Держкомстатом України в жовтні 2005 р., через відсутність медичного спеціаліста потрібного профілю на селі не змогли впродовж року відвідати лікаря 24% з тих, хто потребував цього (у 2000 р. таких було 21,7%), тоді як в місті таких було 6,5%, не змогли пройти медичного обстеження з цієї ж причини відповідно 14,9 і 4,3% [32, с. 176].

За оцінками фахівців, різко зросла прихована, ніде не зареєстрована захворюваність селян, яка нині перебуває на рівні 50% [30, с. 172]. Хоча, за статистичними даними, як первинна, так і загальна захворюваність мешканців села нижча, ніж у населення міст. Це значною мірою зумовлено меншою кількістю звертань і неповним виявленням патології на селі.

Нині у розвинутому світі одним з найважливіших чинників формування якісно нового рівня суспільства й економіки визнається освіта населення. На жаль, останнім часом погіршується якість та рівень освіти сільських дітей і молоді, збільшується частка тих, хто має лише базову загальну середню та початкову загальну освіту, причому найвідчутніше це проявляється серед 15–19-річних селян. Як засвідчив Всеукраїнський перепис населення 2001 р., зростає кількість неписьменних осіб. Село за цим показником значно перевищує місто: якщо в місті на 100 тис. населення зареєстровано 342,5 неписьменних, то в селі – 1095,0 осіб. При цьому такий стан справ склався не лише за рахунок дорослого населення: серед дітей та молоді віком 10–19 років у містах цей показник становить 160,9, а на селі – 304,5 осіб [5, с. 75].

Це тісно пов'язано з незадовільними матеріальними умовами життя більшості сільських жителів та критичним станом мережі сільських загальноосвітніх закладів. Нині понад 18% сільських шкіл – це загальноосвітні навчальні заклади з малою наповнюваністю, більше половини з яких – початкові школи. Лише 0,5% сільських учнів (проти 7% – городян) у 2004/05 навчальному році навчалося в гімназіях, ліцеях та колегіумах [5, с. 75].

Вельми актуальним для сільської молоді стало питання отримання доброякісної середньої та доступності вищої освіти. Як свідчать соціологічні дослідження, 88% сільської молоді вважає, що в неї немає можливості отримати освіту належної якості за місцем проживання [4, с. 198]. Враховуючи це, сільська молодь української „глибинки” більшою мірою зорієнтована на вступ до ВНЗ I–II рівнів акредитації, тоді як городяни (особливо жителі обласних центрів) у більшості випадків налаштовані на навчання у ВНЗ III–IV рівнів акредитації. Про це, зокрема, свідчать матеріали соціологічного дослідження „Молодь на порозі самостійного життя”. Серед тих випускників середніх шкіл, які планують продовжити навчання, на селі хотіли б поступити до ВНЗ I–II рівнів акредитації 26%, а в обласних центрах – 10%, а до ВНЗ III–IV – відповідно 64 і 81% [3, с. 131]. Це підтверджує і статистика Міністерства освіти і науки України: у 2004/2005 навчальному році у загальній чисельності зарахованих до вищих навчальних закладів сільська молодь становила: у ВНЗ I–II рівнів акредитації – 35%, а у ВНЗ III–IV – 25% [5, с. 77]. Падає зацікавленість молоді у вступі до вищих навчальних закладів, які готують спеціалістів для сільського господарства: якщо у 1990 р. конкурс на вступних іспитах до вищих навчальних закладів цієї спеціалізації у ВНЗ I–II рівнів акредитації становив 173 поданих заяви на 100 зарахованих, то у 2003 р. – 123, у ВНЗ III–IV рівнів акредитації – відповідно 199 і 134 [5, с. 78]. Деякою мірою розширенню доступу сільської молоді до отримання вищої освіти сприяє вступ у ВНЗ за цільовим направленням, проте з року в рік кількість такої молоді скорочується і залишається мізерною в загальній кількості абітурієнтів: якщо в 1995 р. за цільовим направленням до ВНЗ всіх рівнів акредитації поступило 36,4 тис.

молодих селян, то у 2000 р. – 26,1 тис., у 2003 р. – 25,3 тис., у 2004 р. – 27,6 тис. [5, с. 77].

Підбиваючи підсумки вищевикладеного, можна стверджувати, що ті переміни, які відбуваються впродовж останніх років у суспільному житті країни, в соціально-економічному становищі українського села в цілому негативно впливають на стан і функціонування сільських родин, на їх виховний потенціал.

Ринкові перетворення в аграрному секторі здійснюються значно повільніше, ніж в інших секторах економіки. І хоча поточного року зроблено значний поступ у напрямі оздоровлення сільськогосподарського сектора: вперше від часу проголошення незалежності держава спрямувала на фінансування села рекордну суму з державного бюджету – 20 млрд. грн. [33], подолання соціально-економічного занепаду села потребує значно більших зусиль і коштів, спрямованих на відродження й урізноманітнення виробничої сфери, створення нових робочих місць, піднесення добробуту сільських жителів, забезпечення надійного функціонування та зміцнення матеріальної бази соціальної інфраструктури.

Для створення середовища, сприятливого для підвищення ролі сім'ї у суспільному розвитку українського села, як на нашу думку, найближчим часом необхідно здійснити ряд дієвих заходів у сфері державної політики як щодо економічного, соціального розвитку села в цілому, так і стосовно сімей, молоді та дітей зокрема.

Визначаючи основні напрями державної політики стосовно розвитку села, Україна має орієнтуватися на перспективу свого вступу до СОТ, європейську інтеграцію. Необхідно розраховувати на те, що найближчим часом в Україні, як і в усіх постіндустріальних країнах, в аграрному секторі виробництвом продовольства буде зайнята не чверть працівників країни, а лише кілька відсотків. Для того, щоб цей процес відбувався, з одного боку, динамічно, а з іншого – безболісно для переважної частини українських селян, потрібна стратегія, розрахована на деаграризацію села, на створення умов для виконання сільською місцевістю тих різноманітних функцій, які властиві їй у постіндустріальних суспільствах. У зв'язку із цим, розробляючи програми соціально-економічного розвитку села, необхідно акцентувати увагу на зайнятості сільського населення, яке буде вивільнятися із аграрної сфери в процесі її модернізації. Необхідно поступово, як і в інших постсоціалістичних країнах Європи, зміщувати акценти бюджетної підтримки сільського господарства в бік підтримки розвитку сільської місцевості в цілому. Потужним напрямом багатофункціонального розвитку сільських територій має стати створення розгалуженої мережі господарств системи зберігання, переробки сільгоспсировини, виробництва та реалізації продовольчих товарів, підприємств сучасної будівельної індустрії, різноманітних за розмірами і видами діяльності закладів і підприємств сфери послуг, зокрема тих, що займаються проблемами відпочинку, оздоровлення населення.

Разом з тим, враховуючи місце і роль аграрного виробництва в економіці країни, вкрай важливо при стимулюванні багатогалузевого, багатофункціонального розвитку села здійснювати гнучку політику підтримки

саме цього виробництва. Адже за оцінками експертів Міністерства економіки України, присутність національного виробника на внутрішньому ринку агропродукції, що становить близько 90%, внаслідок вступу до СОТ може зменшитися до 60–70% [22, с. 90]. Як на нашу думку, стратегічними завданнями державної аграрної політики мають бути, по-перше, забезпечення умов високоефективного та конкурентоздатного на світовому ринку виробництва сільськогосподарської продукції, по-друге, гарантування продовольчої безпеки країни.

Необхідно також враховувати, що тривалість і руйнівність кризи в різних галузях і напрямках економічного і соціального розвитку села буде тим більша, чим довше триватиме зволікання з ринковою трансформацією і реальним реформуванням відповідних галузей і напрямів. Прискорення аграрної реформи – це шлях до швидкого зупинення соціально-економічної кризи на селі. Причому необхідно враховувати, що будь-які спроби використати командно-адміністративні, планово-соціалістичні механізми не дадуть позитивних результатів, а навпаки, деформують ринкове середовище, спровокують нову економічну кризу.

У сфері земельних відносин аграрна реформа має забезпечити ефективне використання земельного ресурсу як одного з основних факторів підвищення конкурентоспроможності галузі.

Одним із головних завдань відродження села, поряд із формуванням економічних механізмів розвитку сільських територій, є створення дієздатних сільських територіальних громад, зміцнення місцевого самоврядування, його організаційних і матеріальних засад, підняття ролі і місця громадськості у здійсненні реформ.

Вирішуючи найважливіші соціально-економічні проблеми сучасного українського села, необхідно не забувати, що першоосновою духовного, економічного та соціального розвитку суспільства є сім'я. У процесі цього розвитку сім'я набула функцій, які в єдності і сукупності забезпечують повноцінність її існування, саморозвиток та життєдіяльність як соціального інституту, збереження і зміцнення надбань духовної культури, звичаїв, традицій кожного народу та осягнення вселюдської культури.

Проте, як було сказано вище, на процес виховання дітей у сучасній українській сільській родині негативно впливають тенденції, які сформувалися в результаті соціально-економічних процесів у країні, зокрема: поширення бідності, яка виявляється у зниженні можливостей щодо забезпечення сімей і їх членів збалансованим, повноцінним харчуванням і доброякісними товарами тривалого користування, що істотно впливає на стан здоров'я, на створення умов для самонавчання та саморозвитку, на обмеження можливостей вибору, різнобічного виховання дитини. Гострою залишається проблема доступу до базових можливостей розвитку людського потенціалу: продуктивної зайнятості, освіти, базового медичного обслуговування, нормальних житлових умов.

Погіршення матеріального добробуту переважної більшості сімей на селі не могло не позначитись на становищі дітей та на процесі їх виховання. Матеріальні нестатки справляють негативний вплив на мікроклімат у родині, спричиняють жорстке обмеження витрат на освіту та дозвілля дітей. Необхідно також врахо-

вувати й те, що в нових умовах життєдіяльності на селі, як і в цілому в Україні, змінюється парадигма як суспільного, так і сімейного виховання, його зміст, форми і методи, мета, завдання, пріоритети. Все це зумовлює необхідність розробки й обґрунтування нових підходів до створення належних умов функціонування української сім'ї і виховання в ній дітей.

Отож, як на нашу думку, нині реалізація державної політики на селі в цілому, коли керівництво країни намагається зробити Україну одним з аграрних лідерів світу і забезпечити утримання цієї позиції у майбутньому, має передбачати якнайшвидше прийняття та реалізацію низки комплексних програм розвитку українського села, зокрема Загальнодержавної комплексної програми підтримки та розвитку українського села, комплексної програми „ДАР” („Добробут через аграрний розвиток”. У цих програмах повинно передбачатися здійснення ряду організаційно-правових і фінансово-економічних заходів, що забезпечать виведення агропромислового комплексу, в цілому українського села з кризи, стабілізацію та сталий його розвиток.

Вважаємо також, що на часі прийняття Державної цільової соціальної програми „Підтримка сім'ї у 2006–2010 роках”, яка б передбачала низку заходів щодо матеріального, юридично-правового, психолого-педагогічного та організаційно-методичного забезпечення функціонування української родини, що забезпечить, зокрема, зростання її ролі у суспільному житті села.

-
1. Кінська К. 2006-й стане роком українського села // Урядовий кур'єр. – 2005. – 16 черв.
 2. Стратегія економічного та соціального розвитку України на 2004–2015 рр. „Шляхом європейської інтеграції / Авт. кол.: А.С. Гальчинський, В.М. Геєць та ін. – К.: ІОЦ Держкомстату України, 2004. – 416 с.
 3. Молодь на порозі самостійного життя / Д.А. Дмитрук (кер. авт. кол.), О.О. Яременко, О.М. Балакірева, Т.В. Бондар та ін. – К.: Держ. ін-т проблем сім'ї та молоді, 2004. – 166 с.
 4. Сільська молодь України: стан, проблеми та шляхи їх вирішення : Шорічна доповідь Президентові України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України про становище молоді в Україні (за підсумками 2003 р.). – К.: Держ. ін-т проблем сім'ї та молоді, 2004. – 266 с.
 5. Сільська молодь України: стан, проблеми та шляхи їх вирішення : Шорічна доповідь Президентові України, Верховній Раді України про становище молоді в Україні (за підсумками 2004 року). – К.: Гопак, 2005. – 264 с.
 6. Стан та соціальний захист сільських дітей : Тематична державна доповідь про становище дітей в Україні за підсумками 2004 р. – К.: Держ. ін-т проблем сім'ї та молоді, 2005. – 250 с.
 7. Про соціально-економічне становище України : Бюллетень за січень 2006 року. – К.: Держкомстат України, 2006. – 104 с.
 8. Сільський сектор України на рубежі тисячоліть. У двох томах. Том І. Потенціал сільського сектора. – К.: Ін-т економіки НАН України, 2000. – 396 с.
 9. Статистичний бюллетень за січень 2006 року. № 2. – К.: Держкомстат України, 2006. – 173 с.
 10. Населення України, 1994 рік. – К.: Мінстат України, 1995. – 603 с.
 11. Соціально-економічне становище сільських населених пунктів України : Стат. зб. – К.: Держкомстат України, 2006. – 207 с.

12. Перший Всеукраїнський перепис населення: історичні, методологічні, соціальні, економічні, етнічні аспекти. – К.: Держкомстат України; Ін-т демографії та соц. досліджень НАН України, 2004. – 558 с.
13. *Лисовий А.В.* Демографічні проблеми сільського населення // Економічні та соціальні аспекти розвитку АПК і сільських територій: Зб. наук. пр. – К.: Об'єднаний ін-т економіки НАН України, 2004. – 188 с.
14. Сільський сектор України на рубежі тисячоліть. У двох томах. Т. 2: Соціальні ресурси сільських територій. – К.: Ін-т економіки НАН України, 2003. – 466 с.
15. Доповідь „Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2005 році”. – К., 2006. – 164 с.
16. Статистичний бюлетень за 2005 рік. – К.: Держкомстат України, 2006. – 192 с.
17. Сільське господарство України : Стат. щорічник за 2004 рік. – К.: Держкомстат України, 2005. – 340 с.
18. Статистичний щорічник України за 2004 рік. – Держкомстат України, 2005. – 592 с.
19. Україна: утвердження незалежної держави (1991–2001) / Під ред. В.М. Литвина. – К.: Видавн. дім „Альтернатива”, 2001. – 704 с.
20. Економіка України: стратегія і політика довгострокового розвитку / За ред. акад. НАН України В.М. Гейця. – К.: Ін-т екон. прогноз., Фенікс, 2003. – 1008 с.
21. Феномен України: реформи 1991–2004 гг. / А.Н. Ткаченко, А.А. Алексеев, В.В. Иларионов и др. – К., 2004. – 602 с.
22. *Кособоков О.* Аграрний аспект вступу України до СОТ // Зб. наук. пр. Вип. 45 / Відп. ред. В.Є. Новицький. – К.: Ін-т світової економіки і міжнар. відносин НАН України, 2005. – 263 с.
23. Статистичний бюлетень за січень 2006 року. № 1. – К.: Держкомстат України, 2006. – 121 с.
24. Ринок праці України у 2004 році : Аналіт.-стат. зб. – К.: Держ. центр зайнятості Міністерства праці та соціальної політики України. – 186 с.
25. Людський розвиток в Україні: 2004 рік : Щорічна наук.-аналіт. доповідь / За ред. Е.М. Лібанової. – К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, Держкомстат України, 2004. – 266 с.
26. Соціальні індикатори рівня життя населення : Стат. зб. – К.: Держкомстат України, 2005. – 242 с.
27. Витрати і ресурси домогосподарств України у 2004 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України) : Стат. зб. – К.: Держкомстат України, 2005. – 458 с.
28. Статистичний щорічник України за 2003 рік. – К.: Держкомстат України, 2004. – 632 с.
29. Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2005 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств): Стат. бюл. – К.: Держкомстат України, 2005. – 92 с.
30. *Рогожин О.Г.* Демографічні перспективи українського села: історичні передумови, регіональний аналіз і моделювання. – К.: Ін-т проблем нац. безпеки, 2004. – 296 с.
31. Роздрібна торгівля України у 2003 році. – К.: Держкомстат, 2004. – 230 с.
32. Доповіді з окремих питань соціального та економічного становища України. – К.: Держкомстат України, 2006. – 190 с.
33. *Касьяненко Л.* Чи бути селу багатим? // Урядовий кур'єр. – 2006. – 12 травня.